

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ПАДІННЯ ПЕРШОГО БОЛГАРСЬКОГО ЦАРСТВА В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

Соловій Петро,

здобувач вищої освіти першого рівня
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
e-mail: solovipetro333@gmail.com

Науковий керівник: **Алексієвець Леся,**

доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка

Падіння Першого Болгарського царства у 1018 (971) р. стало однією з найважливіших подій для середньовічної Європи. Це не лише завершило цілу епоху в історії Балкан, а й започаткувало глибокі зміни в регіоні. Дослідження причин та наслідків цих подій дозволить краще зрозуміти механізми занепаду державності, роль зовнішніх імперій, зокрема Візантії, а також значення релігійного та культурного чинника у збереженні національної ідентичності.

Актуальністю теми є недостатня увага до історії Болгарії в українському науковому просторі. Попри появу окремих праць, як книга «Сестра моя, Софія», інтерес до болгарської тематики залишається порівняно обмеженим. Вивчення історії Першого Болгарського царства, причин і наслідків його падіння, дозволяє краще зрозуміти історію регіону.

Метою дослідження є проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки падіння Першого Болгарського царства, особливу роль Візантійської імперії, як основної причини падіння Болгарії та наслідки цього процесу, значення для геополітичних, релігійних та культурних змін в Європі. У праці розглянуто феодално-економічну кризу; політичну нестабільність, як серію внутрішніх конфліктів; вплив богомільської ересі; Ромейську «інтригу» та дипломатію; військово-адміністративні зміни й нестабільність у Римській імперії після завоювання Болгарії; закріплення болгарської православної церкви як збереження болгарської ідентичності; посилення Угорщини та підйом Сербії, як наслідки падіння Першого Болгарського царства.

Однією з основних причин падіння Першого Болгарського царства, на нашу думку, стали феодално-економічні кризи, які загострилися внаслідок низки взаємопов'язаних чинників. Ймовірно, основним рушієм

цього процесу була феодалізація, яка розпочалася ще в VII ст., а після офіційного запровадження християнства у 864 р. значно прискорилося. Хоча на початку феодалізація і не сприяла кризам, а навпаки - зміцненню влади ханів та збільшення військового потенціалу країни, та в довготривалій перспективі це сприяло зміцненню позицій саме бояр і церкви. Саме ці верстви, як можна припустити, почали активно втручатися у державну політику.

Соціальна структура теж зазнала значних змін. Спочатку вона складалася з вільних селян, рабів та аристократів. Однак, після появи великого землеволодіння вплив останніх значно зріз. Хани почали роздавали землі разом з людьми, які на них проживали, що призвело до перетворення селян у кріпаків. Саме це, вважаємо, суттєво сприяло загостренню криз. Передусім, призвело до зниження мобільності робочої сили: селяни втрачали право залишати землю, що обмежувало гнучкість господарства та унеможливлювало ефективне перерозподілення праці між регіонами. Крім того, кріпаки не мали особистої зацікавленості в підвищенні продуктивності, адже результати їхньої праці здебільшого діставалися феодалам.

Прийнятий ханом Крумом (802–814) «Закон судним людям» [6], що регулював правопорядок та визначав жорсткі покарання за порушення закону фактично закріпив феодалізм у країні. Хоча цей кодекс не стверджував безпосередньо кріпацтво, сприяв зміцненню державного контролю над підданими. Важливо зазначити, що в цей період Болгарія залишалась здебільшого язичницькою державою, а релігійне питання почало відігравати дедалі вагомішу роль у внутрішній політиці. Згодом, після християнізації країни за князя Бориса I, «Закон судним людям» [6] та подібні правові акти використовувалися як інструмент не лише політичного, а й релігійного тиску, що дозволяло карати язичників, єретиків та опонентів нової віри. Це підкріплювало позиції християнського духовенства, яке, разом із боярством, почало зосереджувати у своїх руках значні земельні володіння.

Надалі концентрація земель у руках бояр та монастирів призведе до політичної децентралізації, що послабило центральну владу царя та загострить внутрішні конфлікти, водночас, дозволило формуванню локальних осередків влади, які в деяких регіонах сприяли економічному розвитку та зміцненню місцевого самоврядування. Однак, цей процес також ускладнив централізоване управління державою, що зробить її вразливою до зовнішніх загроз.

Водночас, варто розглянути, що феодалізація загалом була політичним процесом, який мав опосередкований вплив на феодално-економічні кризи, але у поєднанні з постійними війнами все ж відіграла свою роль. Основним же чинником економічного занепаду все ж стали постійні конфлікти з Ромейською імперією, мадярами, печенігами та русинами.

Вони сприяли спустошенню поселень, руйнування посівів та ремісничих центрів. Хоча військові перемоги царя Симеона (893–927) сприяли економічному розвитку країни, були недовготривалими і вже після його смерті країна залишилася у руїнах. Часті мобілізації, спричинені гострою потребою в живій силі, призводили до скорочення працездатного населення, а конфлікти з Візантією послаблювали торговельні можливості країни, що негативно впливало на сільське господарство та економіку в цілому. Виснажені війнами феодалі були змушені підвищувати податки та вводити нові повинності, що посилювало соціальні невдоволення [4]. Особливого удару економіці Болгарії завдали мадяри, захопивши важливі соляні родовища та торгові шляхи у Паннонії та Трансильванії.

На тлі економічних криз загострилися соціальні протиріччя, які призвели до народних повстань та поширення богомільської ересі. Це спричинялося, насамперед, тим, що народ не був вороже налаштований до аристократії та розчарувався з новою політикою ханів, які тепер, у ролі царів, сміливо наслідували імперську політику Нового Риму. Болгарські священики, неодмінно від грецького духовенства, в очах народу були ледачими, корумпованими і в невеликій мірі освіченіші, ніж паства.

У цьому контексті особливої популярності серед пригноблених селян набуло богомільство. Основною його ідеєю стала дуалістична концепція, згідно з якою увесь світ є боротьбою двох начал – Бога, що уособлює сили добра та його сина Сатаниїла, що уособлює зло. Богомили вважали, що світ створений Сатаною і все матеріальне є проявами зла. Вони заперечували світську владу та засуджували церковну ієрархію [5]. Хоча слід зазначити, що письмових джерел чи беззаперечних доказів про те, що богомили відкрито виступали проти царської влади або організовували збройні повстання, немає. Їх рух, вочевидь, мав духовно-опозиційний характер, спрямований на моральне заперечення державного й церковного порядку. Однак, саме їх релігійні догми могли слугувати духовним підґрунтям для поширення ідеї непокори та опору – особливо серед селянства, яке найбільше страждало від гніту.

Незважаючи на всі внутрішні причини занепаду – феодално-економічні кризи, соціальні протиріччя, внутрішню децентралізацію, богомільство, вважаємо, що все ж вирішальну роль у падінні Першого Болгарського царства відіграла Ромейська імперія. Саме імперська дипломатія, підкупи, змови, використання релігійного та військового впливу, підривали могутність Болгарського царства. Тонкості «Імперської політики» не мали меж, як химерний лабіринт підземних тунелів Константинополя, які ховають безліч секретів від зайвих очей.

Одним із прикладів імперської стратегії став випадок у 895 році, коли візантійський імператор Лев IV Мудрий доручив Никиті Склеру переконати мадярських вождів – Арпада і Курсона, напасти на Болгарію.

Він навіть надав їм кораблі для переправи через Істр (Дунай). На що і угорці з радістю погодилися, відчуваючи тиск від диких племен – печенігів. Водночас з цим до Болгарії були відправленні візантійські послы. Після низки поразок та наступів, мадяри рушили на захід. У результаті цього в 895 р. Болгарія втратила майже половину своєї землі – Трансильванію та Паннонію.

Ще один із випадків імперської підступності – події після нищівної поразки Ромеїв у битві при Ахелої в 917 р. Імператриця відправила посольства до сербського князя Петра (892–917), намагаючись його переконати, що Болгарія становить загрозу для всіх балканських народів і запропонувала йому підтримку. Переконаний Петро вирішив атакувати Болгарію з тилу, сподіваючись у такий спосіб послабити Симеона I. Його ініціатива закінчилася поразкою та їх підкоренням, але вона кардинально змінила політику князівства та принесла більше проблем, ніж користі (Особливо хорватська кампанія).

Після смерті Симеона царство вже не могло чинити спротив, цар був мертвий, а його імперія – труп, стерв'ятники, яким годуватимуться. Амбітного і могутнього правителя змінив на троні його старший син Петро (927–965), правління якого знаменує захід сонця над Болгарським царством. Саме з його правління всі накопичені раніше чинники вливаються в один. Під його керівництвом країна стала ареною для внутрішніх сварок і змов, де навіть молодші брати царя не цуралися брати участь у боротьбі за владу. Після повстання 931 р. Сербія вирвалася із складу Болгарії, а через три роки територією країни пройшли угорці, що воювали з Візантією, залишаючи після себе тільки руїни та смерть [1].

Однак, пропри поширену думку про слабкість Петра I, варто визнати, що після смерті батька він успадкував зруйновану війнами економіку та виснажене царство, яке потребувало миру, хоча аристократія не поділяла його прагнень. Він зміг домовитися про мир із Ромеями, одружившись з внучкою імператора Романа I Лакапіна (920–944 або 945) Марії. Однак, цей союз не зміцнив позиції Болгарії, а навпаки посилив візантійський вплив у країні.

Таким чином, Болгарія жила чотири десятиліття у цій болісній пародії на мир. Уже після смерті дружини, войовничі бояри все ж змогли переконати Петра, щодо конфлікту з Ромеями та вимогу данини. Відповідь Імперії не змусила себе довго чекати, цього разу вона скористалася непрямою агресією: до Києва був відправлений Калокір, який шляхом підкупів та лестощів зміг переконати Святослава здійснити похід на Болгарію. Цей похід став катастрофою для країни, оскільки Русь-Україна змогла скористатися внутрішньою слабкістю царства та захопити майже всю Мезію, що сильно вдарило по здоров'ю царя. Виснажений Петро I зрікається трону на користь сина Бориса II, однак це вже немало ніякого значення, адже доля Болгарії була визначена зовнішніми силами.

Хоча тимчасова облога Києва ненадовго врятувала Болгарію. Однак, вже після смерті княгині Ольги, Святослав розпочав новий військовий похід. На цей раз Святослав не тільки зміг взяти Преслав, але й захопив у полон царя Бориса II та всю його родину. Такий розвиток подій викликав серйозне занепокоєння у Візантії, розпочалася нова війна. Для Болгарії вона обернулася повним занепадом. Втовлені від нескінченних конфліктів, болгари зрештою прийняли ту саму долю, яку їм так довго насаджував Константинополь: вони були завойовані степовими варварами. Відтепер їхня країна перетворилася на поле бою між чужинцями та імперськими силами і незалежно від того, хто переможе, шлях до відновлення болгарської незалежності залишається закритим [1].

Зрештою, Ромейська імперія здобула перемогу над Святославом. Спочатку її війська захопили Преслав разом із болгарським царем Борисом II (969–977), а згодом і розгромили руське військо, фактично встановивши повний контроль над Болгарією. Ця перемога не лише зміцнила вплив імперії на Балканах, а й остаточно підірвала владу Святослава в цьому регіоні, змусивши його відступити. Хоча у світовій історії падіння Болгарії пов'язують з 1018 р., однак варто врахувати, що війна царя Самуїла проти Ромеїв почалася вже після смерті імператора Іоанна Цимісхія (969–976), що дозволяє трактувати її як повстання, а не як повноцінну війну між двома імперіями.

Після остаточного підкорення Болгарії Ромейською імперією імператор Василій II Болгаробієць, прагнучи уникнути нових повстань, запровадив доволі м'яку адміністративну політику. Він адаптував болгарські державні структури до візантійських норм. На території колишнього Болгарського царства виникло три феми – Болгарія, Македонія та Парістріон. Управління ними здійснювалося стратегами – військовими губернаторами, яких призначав Константинополь.

Ще одним важливим наслідком падіння Першого Болгарського царства стали «Грамоти візантійського імператора Василя II», за якими Болгарська православна церква стала автономією у ложах Нового Риму. Згідно з цими грамотами Охрид було проголошено центром архієпископства, а болгарського патріарха перетворено на архієпископа всієї Болгарії (Охрид), він зберігав церковні юрисдикції на всій території колишнього царства, а також здійснював перерозподіл єпископств [7].

На нашу думку, саме збереження автономного статусу Болгарської православної церкви після падіння Першого царства стало одним із найважливіших чинників, який дозволив болгарам зберегти свою національну ідентичність у період римського панування. У той час, коли політична незалежність була втрачена, саме церква залишалася носієм національної пам'яті, традицій та культури.

Незважаючи на спроби імперії інтегрувати болгарське населення, опір проти ромейського панування не вщухав. Перші осередки невдоволення виникли після смерті Василя II у 1025 р., а сама імперська політика стала жорсткішою. Наймасштабнішим проявом спротиву стало повстання Петра Деляна у 1040–1041 рр. Петро, який проголосив себе сином Романа, онуком царя Самуїла, закликав болгар до боротьби за відновлення незалежності. Його військо швидко охопило значну частину Західної Болгарії, народ який страждав від візантійського панування з радістю підтримав Петра. Повстанці не тільки зуміли розгромити кілька ромейських загонів, а й взяти в осаду Салоніки. Однак, військові поразки та внутрішня недовіра серед Деляна та Алусіна, призвела до осліплення Петра Деляна та придушення повстання імперськими силами [2].

Хоча це повстання і не сильно залучило імперські сили, але посіяло зерна нестабільності в імперії. Вважаємо, саме цим і скористалися сельджуки, починаючи серію військових конфліктів проти Нового Риму. Поразка в битві при Манцикерті та повстання Георгія Войтеха у 1071 році ще більше послабило авторитет імператора та почало нову епоху у Ромейській імперії (конфлікти з Румським султанатом).

Після падіння Першого Болгарського царства геополітика на Балканах зазнала значних змін. Сербія, яка завжди знаходилася у тіні Болгарії вийшла на передній план. Ще у середині XI ст. Сербія намагалася утвердити свою незалежність, але її спроби завершувалися поразкою. Однак, справжній прорив у витисненні Ромейів на Балканах відбувся у XII ст. при правлінні Стефана Немані, який зміцнив Сербію вже як незалежну державу, що у майбутньому привиде до значного занепаду імперії Ромейів. Зі свого боку, Угорщина також скористалася падінням Болгарії для зміцнення своїх позицій у Центрально-Східній Європі. Угорське королівство, що переважно зберігало нейтральну політику щодо Балкан, тепер було зацікавлене в активній ролі на півострові. Особливо важливою було економічне значення Дунаю, над яким угорські королі намагалися взяти контроль.

Висновки. У результаті дослідження можна стверджувати, що падіння Першого Болгарського царства стало важливою віхою в історії Європи, яка спричинила численні геополітичні, релігійні та культурні зміни. Основною причиною цього процесу стала Ромейська імперія, яка завдяки своїй політиці змогла не тільки послабити Болгарію, а і підкорити її. Стратегічні невдачі, внутрішні конфлікти та економічні кризи, які були спричинені постійними війнами та феодалним гнітом призвели до утворення богомилства та внутрішніх протиріч у країні, чим скористалася Візантія, використовуючи князя Святослава у завоюванні Болгарського царства.

З іншого боку, наслідки падіння Болгарії не обмежувалися лише змінами в межах колишнього царства. Болгарія була інтегрована у

візантійську адміністративну систему, хоча і зберегла старі порядки, а болгарська церква змогла зберегти свою автономію та підтримати національну єдність. Щодо геополітики, то болгарські повстання посіяли зерна нестабільності у Римській імперії, а Сербія та Угорщина змогли скористатися падінням Болгарії та внутрішніми проблемами у Візантії для посилення свого впливу на Балканах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рунсіман Стівен. Історія Першого Болгарського царства. Софія, 1993.
2. Скіліца Іоанн. Хроніка Іоанна Скіліци. Ред. Джон Вортлі. Нью-Йорк, 2010.
3. <https://bulgarianhistory.org/padaneto-na-purvoto-bulgarska-tzarstvo/>
4. Ласінська М. Ю. Історія слов'янських народів у період середньовіччя. Миколаїв, 2017.
5. Бесіда проти новоз'явленої богомілької єресі. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя. Київ, 2011.
6. Закон судний людям. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя. Київ, 2011.
7. Грамоти візантійського імператора Василія II. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя. Київ, 2011.